

**ЮНАКИ ЯК ОБ'ЄКТИ МАНІПУЛЯТИВНИХ МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ**

В роботах автора теорії відносин В.М. М'ясищева особистість розглядається як система взаємостосунків людини з навколишньою дійсністю [10]. Міжособистісні стосунки – це взаємозв'язки між окремими людьми, які об'єктивно проявляються в характері і способах взаємовпливів людей у процесі різних видів спільної діяльності (наприклад, спілкування) і суб'єктивно переживаються й оцінюються ними.

Розвиток людської особистості відбувається шляхом включення її в суспільне життя, яке починається з вибору типу взаємин. Так, у роботах Е. Фромма зазначається, що людина вступає в стосунки з іншими по-різному: може любити чи ненавидіти, суперничати чи співпрацювати, будувати соціальну систему, засновану на авторитеті або рівності, на свободі або насиллі, але вона повинна вступати у стосунки, і їх форма буде залежати від спрямованості характеру людини. "З підвищенням рівня розвитку особистості диференціюються і збагачуються її міжособистісні стосунки", стверджує В.М. М'ясищев [10:151]. Ряд дослідників (І.Д. Бех, О.О. Кронік, Е.Фромм) вказують на існування стосунків, які виконують функцію інгібітору в розвитку особистості, затримують особистісне зростання. Ми вважаємо, що в основі таких взаємин лежить маніпуляція людини людиною, яка має суб'єкт-об'єктне підґрунтя.

У дослідженнях з проблеми психологічної маніпуляції наголошується на тому, що вона спрямована на досягнення цілей маніпулятора за рахунок використання ним об'єкта маніпуляції. На нашу думку, найбільш обґрунтованим є визначення маніпуляції, представлене в роботах Є.Л. Доценко: "Маніпуляція – це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого призводить до прихованого порушення в іншій людині намірів, які не відповідають її актуально існуючим бажанням" [3: 52]. У статті поняття "маніпулятивні міжособистісні стосунки" вживатиметься нами в такому значенні: це суб'єкт-об'єктні взаємини, що здійснюються за допомогою прихованого психологічного впливу з метою порушення у об'єкта намірів, які не відповідають його актуальним бажанням, але необхідні маніпулятору для досягнення власних цілей і отримання одностороннього зиску.

Аналіз психологічної літератури з проблеми особливостей формування особистості в юнацькому віці дає можливість виділити чинники, які актуалізують виникнення маніпулятивних міжособистісних стосунків саме в цей віковий період. До таких чинників автори (Г.С. Абрамова, Л.В. Долинська, Б.В. Кайгородов, В.М. Колоцький, І.С. Кон, Г. Крайт, І.Ю. Кулагіна, А.В. Мудрик, В.С. Мухіна, М.М. Обозов, О.В. Скрипченко, О.О. Хвостов, А.Г. Хріпкова та інші) відносять становлення в юнаків світогляду, процес морального і практичного самовизначення, вибір репертуару міжособистісних стосунків, продуктивної, актуалізаційної або маніпулятивної моделі поведінки, формування конкурентної або співробітницької моделі взаємодії; вирішальну роль віку для становлення моральності, переоцінки системи цінностей, формування сумління, внутрішньої напруженості юнаків у питаннях морального вибору. Також такими чинниками є відносна незалежність юнаків від батьків і дорослих, поява можливості будувати близькі стосунки, ефективність яких залежить від встановлення домінуючої позитивної ідентичності і вибору певної моделі поведінки, висока значущість для особистісного розвитку юнака комунікативних властивостей та вмінь, зокрема розвиток емпатії, рефлексії.

У більшості психологічних досліджень з проблеми маніпуляції автори (І.Д. Бех, В.М. Бехтерєв, О.А. Коваль, І.С. Кон та інші) наголошують на тому, що особи юнацького віку є сенситивними до маніпулятивного впливу. Так, О.А. Коваль вважає особливо вразливими до впливів "слабкі" соціальні групи, а саме, молодь, прибічників певної ідеї [4: 3].

Дослідження детермінант поведінки об'єкта маніпулятивних міжособистісних стосунків зустрічаються у роботах З.О. Агеєвої, А. Адлера, І.Д. Бежа, В.М. Бехтерева, Р.М. Грановської, О.Є. Гуменюк, С.Г. Кара-Мурзи, В.М. Кулікова, Г. Лебона, Є.Б. Михайлюк, М.М. Обозова, М.О. Орла, Т.І. Пашкової, В. Райха, В.І. Тараненко, К. Хорні, К. Юнга.

*Метою нашого дослідження* є аналіз психологічних особливостей юнаків, які сприяють формуванню з них об'єктів маніпулятивних міжособистісних стосунків.

В.М. Бехтерєв стверджував, що вплив поза активної уваги, в обхід критичності залежить не тільки від особистості суб'єкта, але й об'єкта впливу [2].

Реципієнтом маніпулятивних міжособистісних стосунків є об'єкт маніпуляції. У більшості робіт з проблеми детермінант поведінки об'єкта маніпулятивних взаємин наголошується на тому, що чинниками піддавання маніпуляціям у міжособистісних стосунках є стереотипність мислення, низька самооцінка, тривожність, потреба в підпорядкуванні і емоційна нестійкість; факторами, за яких людина стає об'єктом маніпуляції, є життєві кризи, руйнування усталеної системи цінностей у суспільстві, психологічна неграмотність і особливості виховання.

Складність опису об'єкта маніпулятивних взаємин зумовлена тим, що в психологічній літературі наявні переліки окремих їх особистісних рис, однак немає чіткої моделі особистості. Згідно з концепцією персоналізації А.В. Петровського [13], особистісні риси об'єктів маніпуляції ми об'єднали у внутрішньоіндивіду, інтеріндивіду і надіндивіду підсистеми, які складають цілісну модель особистості.

Внутрішньоіндивіду підсистема особистості об'єкта маніпуляції характеризується описаними нижче тенденціями.

По-перше, - об'єкт маніпуляції має мозаїчну культуру, зруйновану або нерозвинену систему цінностей, підірвану моральність (С.Г. Кара-Мурза). За Т.І. Пашуковою, "...людина з нерозвинутою системою соціальних, культурних, духовних цінностей не в змозі протистояти маніпулятивним впливам" [12, С. 94]. Це відбувається тому, що сильні мотиви, до яких апелює маніпулятор, знижують рефлексивні здібності індивіда, внаслідок чого мотиви прийняття рішень і особливості поведінки усвідомлюються частково.

По-друге, - об'єкт маніпуляції має послаблену мотивацію (О.Є. Гуменюк) і духовну безпечність. І.Д. Бех підкреслює, що "...внутрішня духовна безпечність, яка пов'язана з безтурботністю, пасивністю, недбалим ставленням до діяльності і поведінки, з відсутністю старанності, необхідної психічної напруги" стримує безперервний процес духовної самозміни особистості [1: 80].

По-третє, - особистості об'єкта маніпуляції притаманні негативний образ Я (О.Є. Гуменюк), низька (О.Є. Гуменюк, В.М. Куліков, Є.Б. Михайлюк) або неадекватна (З.О. Агеєва) самооцінка, тривожність, невпевненість у собі,

сором'язливість (Є.Б. Михайлюк).

По-четверте, - об'єкт маніпуляції відрізняється стереотипністю і економічністю мислення (С.Г. Кара-Мурза), невмінням змінювати цілі [12].

По-п'яте, - внутрішньоіндивідуальній підсистемі об'єкта маніпулятивних взаємин властива низька критичність, інтроспективність [14], навіюваність і вразливість (В.М. Бехтерев, Є.Б. Михайлюк). На думку В.М. Кулікова, більш підданими психологічному впливу є саме "...довірливі люди з низькою самооцінкою" [7: 34] і "...низькою критичністю" [8: 22]. В.І. Тараненко стверджує, що "...найбільш підданою маніпулятивному впливу є інтроспективна особистість, яка характеризується привласнюванням настанов і переконань інших без критики і перевірки особистісним досвідом, сприймає чужу інформацію як свою, не поділяє уявлення на власні і чужі, не відчуває дискомфорту від того, що нею управляють" [14: 3].

Шосте, - об'єкт маніпуляцій не приймає буття і кризи, має страх перед відповідальністю (Ф. Райх).

Сьоме, - емоційна сфера адресата маніпулятивного впливу характеризується нестійкістю (С.Г. Кара-Мурза), низьким рівнем зрілості (М.М. Обозов), низьким тонусом і високою емоційністю (Є.Б. Михайлюк).

Восьме, - об'єкт маніпуляції використовує пасивні психологічні захисти, зокрема раціоналізацію (Р.М. Грановська). Так, Т.С. Яценко зазначає, що пасивний психологічний захист є негативним явищем у життєдіяльності особистості, тому що породжує внутрішні протиріччя і формує стереотипний характер поведінки, сприяє деформації особистісних якостей.

Дев'яте, - у внутрішньоіндивідуальній підсистемі об'єкта маніпуляції існують психологічна безграмотність (М. Орел) і беззахисність (С.Г. Кара-Мурза).

У інтеріндивідуальній підсистемі особистості об'єкта маніпулятивних взаємин наявна упевненість у тому, що буття в суспільстві можливе лише при рівнянні на іншого і групу (Г. Олпорт), що тільки інший може надати єдино вірну допомогу і пораду. Також до цієї підсистеми відноситься невміння пов'язувати повідомлення у логічну систему, аналізувати процес спілкування, заміна аналізу подій їх малоаргументованою оцінкою (С.Г. Кара-Мурза).

Надіндивідуальна підсистема особистості об'єкта маніпуляції характеризується пасивністю [1], [2], небажанням витратити сили на аналіз сумнівних повідомлень (С.Г. Кара-Мурза), несамостійністю (Ф. Райх), а також прагненням перекладати відповідальність на інших (С.Г. Кара-Мурза, К. Хорні) і бути підлеглим (Г. Лебон, Ф. Райх, К. Юнг). Особливістю цієї підсистеми також є те, що до діяльності об'єкта маніпулятивних взаємин більше стимулюють почуття і емоції, ніж міркування (С.Г. Кара-Мурза).

Такі особливості особистісної структури об'єкта маніпуляції призводять його до нездатності протистояти маніпулятивним міжособистісним стосункам і будувати продуктивні взаємини.

Проведений аналіз психологічної літератури дає можливість виокремити вікові особистісні особливості юнаків, які є внутрішніми передумовами піддавання маніпуляціям і за певних умов можуть зробити юнака об'єктом маніпулятивних взаємин.

У юнаків відбувається активний розвиток самосвідомості, рефлексії, розвиток моралі, становлення світогляду і моральне самовизначення, які є новоутвореннями віку. Особливістю формування моралі в юнацькому віці є те, що "...моральні знання юнаків не дозволяють моральним нормам виявитися на практиці через несформованість їх переконань" [9: 37], юнак знаходиться в процесі їх становлення. Основним аспектом морального розвитку в юнацькому віці, на думку Г. Крайга, є "переоцінка системи цінностей" [6: 623]. У свою чергу, особливістю особистості об'єкта маніпуляції є нерозвинена система цінностей і духовна безпечність. Отже, створення психологічних умов для розвитку самосвідомості, рефлексії і моральності юнаків сприятиме глибокому усвідомленню ними проблеми маніпулятивних міжособистісних стосунків.

В юнацькому віці відбувається зміна соціального статусу [5]. У такі періоди, "...коли попереднє ставлення до життя і способи діяльності стають невідповідними життєвим обставинам, з'являються труднощі в реалізації потреб, виникає невміння змінювати цілі, усвідомлення неможливості впливати на систему стосунків, піддавання маніпулятивним стосункам" (Т.І. Пашукова [12: 92]). Провідною тенденцією у спілкуванні юнака з дорослими є завершення емансипації (Г.С. Абрамова, Л.В. Долинська, І.С. Кон, І.Ю. Кулагіна, О.В. Скрипченко) і зменшення рівня ідентифікації з батьками, хоча вони ще залишаються важливим еталоном поведінки [11]. Особистість об'єкта маніпуляції характеризується несамостійністю, отже перехід від залежного дитинства до відповідальної дорослості, який передбачає подолання залежності від батьків і перехід із дорослими до співробітництва на рівних, вибір життєвого шляху, розвиток самоконтролю, перехід в оцінках і судженнях від максималізму до реалізму, вироблення продуктивної моделі взаємин з оточуючими сприятиме запобіганню маніпулятивним міжособистісним стосункам.

За І.С. Коном, "...типовою особливістю юнацьких груп є висока конформність" [5: 115]. Юнаки прагнуть "бути як усі" [5]; [11], що допомагає їм "виправдовувати погані вчинки, укладати угоди з совістю" [9] і є небезпечним для особистісного розвитку через добровільну відмову від критичного самостварення, вибір утриманської позиції та конформізму. Особистість об'єкта маніпуляції характеризується низькою критичністю, упевненістю в тому, що буття у суспільстві можливе тільки при рівнянні на іншого і групу, що тільки інший може надати єдино вірну допомогу і пораду. Отже, подолання конформізму є однією з психологічних умов запобіганню маніпулятивним міжособистісним стосункам в юнацькому віці.

Психологічні труднощі дорослішання, суперечливість рівня домагань та образу Я в юнацькі роки часто є чинником виникнення емоційної напруженості [5]. В юності відбувається закладення основ емоційного життя (П.М. Якобсон), цей вік характеризується емоційною чутливістю (А.А. Реан), високою емоційністю і, водночас, сором'язливістю, стриманістю щодо прояву почуттів [5]. Емоційна сфера особистості об'єкта маніпуляції також характеризується нестійкістю, низьким рівнем зрілості високою емоційністю.

Особливістю юнацького віку також є схильність до абстрактного теоретизування [5], широких узагальнень без ґрунтовних підстав, абсолютизування окремих випадків взаємин [9]. "...Юнак розуміє в предметі суттєве, розуміє причини явищ, пов'язує окремі випадки в ланцюг закономірних фактів" [9], однак мотиви деяких вчинків не усвідомлюються внаслідок їх недостатнього логічного аналізу [5], [11]. Об'єкту маніпуляції також властиве невміння пов'язувати зовнішні повідомлення в логічну систему, аналізувати процес спілкування, замінювання аналізу подій їх оцінкою.

Невміння аналізувати дії і причини поведінки людей проявляється в юнаків у прагненні перекладати провину за власні недоліки на довколишніх і нездатності об'єктивно судити про себе. З іншого боку, особистість об'єкта маніпуляції характеризується страхом перед відповідальністю і прагненням перекладати її на інших, бути підлеглим.

Дослідження Т.Н. Соломки вказують на схильність юнаків до часткової підміни власних почуттів, смаків, оцінок зовнішніми стандартами, які склалися в соціумі. М.М. Обозов зазначає, що "самосвідомість і самооцінка юнаків залежать від статевих стереотипів" [11: 36], А.Г. Хріпкова вказує, що юнакам властива безкомпромісність [9]. Така стереотипність є передумовою формування особистості об'єкта маніпуляції.

Юнаки порівняно з підлітками досягають вищого рівня самоконтролю і саморегуляції [5], однак скаржаться на слабкість волі, нестійкість, схильність до зовнішніх впливів, вередливість, ненадійність, образливість. М.М. Обозов укажує, що "...багато чого в житті юнаків здається їм автоматичним, здійснюваним без їхньої волі або всупереч їй" [11: 23]. В.М. Бехтерев зазначає, що юнаки піддатливі до навіювання, наприклад, під впливом прочитаних книг, які діють на уяву, здійснювалося багато самогубств [2]. У свою чергу, для особистості об'єкта маніпуляції характерна інтроспективність, навіюваність, вразливість.

І.С. Кон зазначає, що важливим компонентом самосвідомості юнака є самоповага [5], рівень якої залежить від того, наскільки поважають, схвалюють юнака інші, і якою мірою це збігається з його власною системою цінностей [9]. М. Розенберг довів, що для юнаків із низькою самоповагою характерні: нестійкість Я-концепції, схильність відсторонюватись від інших, бажання справляти позитивне враження. Юнаки з низькою самоповагою особливо чутливі до всього, що стосується їх самооцінки, болісно реагують на критику, на невдачі в праці і свої недоліки, їм властива сором'язливість, схильність до психічної ізоляції, навіюваність [5], [11].

У спілкуванні з батьками і значущими дорослими, у юнака, в порівнянні з іншими віковими періодами, в юнака помітно зростає тривожність [5]. Проблемою цього віку є гостре переживання юнаками незадоволення собою [9]. Об'єкт маніпуляції також характеризується негативним образом Я, низькою або неадекватною самооцінкою, тривожністю, невпевненістю у собі, сором'язливістю. Мішенню для маніпуляції може стати як завищена, так і занижена самооцінка, отже, однією з психологічних умов запобігання маніпулятивним стосункам є формування адекватної самооцінки, зниження рівня тривожності в юнаків.

Юнаків, що мають особистісні передумови піддавання маніпулятивним взаєминам, ми об'єднуємо в групу ризику "об'єкти маніпуляції".

З метою діагностування цієї групи нами була проведена модифікована методика визначення схильності людини до маніпулятивної і пасивної поведінки М. Хартлі [15]. Дослідження проводилося на базі Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького протягом 2008-2009 років. Кількість респондентів склала 313 осіб у віці 16-20 років.

За результатами проведеної методики респонденти були поділені на три групи: "схильні до прояву маніпулятивної поведінки", "схильні до прояву пасивної поведінки" і "особи, які активно заперечують маніпуляцію" (таблиця 1, рис. 1).

Таблиця 1

Розподіл юнаків на групи ризику "маніпулятори" і "об'єкти маніпуляції" (N=313)

Групи		Кількість респондентів					
		Абсолютна кількість			%		
		Разом	Юнаки	Дівчата	Разом	Юнаки	Дівчата
Група ризику	Маніпулятори (з них яскраво виражені)	88 (7)	21 (1)	67 (6)	28,1 (8)	27,63 (4,8)	28,3 (9)
	об'єкти маніпуляції (з них яскраво виражені)	217 (29)	53 (5)	164 (24)	69,3 (13,4)	69,74 (9,4)	69,2 (14,6)
Особи, які активно заперечують маніпуляцію		8	2	6	2,6	2,63	2,5
Разом		313	76	237	100	100	100

Рис. 1. Розділення респондентів на групи ризику

Аналіз таблиці 1 дає можливість констатувати, що кількість осіб, більш схильних до прояву маніпулятивної поведінки, ніж пасивної, склала 28,1% (група ризику "маніпулятори"). Схильних до прояву пасивної поведінки більше, ніж до прояву маніпулятивної, склала 69,3% ("об'єкти маніпуляції"). Кількість стабільних осіб, які не потрапили в групи ризику, склала 2,6% ("особи, які активно заперечують маніпуляцію").

З рис. 1 видно, що в групі ризику "маніпулятори" 8% (7 осіб) опитаних мають чітко виражену маніпулятивну поведінку, у групі ризику "об'єкти маніпуляції" чітко виражену пасивну поведінку мають 13,4% осіб (29 респондентів).

**Висновки.** Таким чином, найважливішими передумовами розвитку особистості юнака сенситивного до маніпулятивного впливу є нерозвинена система цінностей, несформованість рефлексії і моральних переконань, несамостійність і залежність від дорослих, конформність, нестабільність емоційної сфери і підвищена емоційність, стереотипність мислення, невміння аналізувати міжособистісні стосунки (моральний інфантілізм), прагнення перекладати провину на інших і бути підлеглим, слабкість волі, тривожність і неадекватність самооцінки.

Від того, як мине юнацький період онтогенезу, в яких психологічних умовах перебуватиме юнак, в які міжособистісні стосунки він потрапить і як вирішить соціальні проблеми, залежить формування подальшої моделі поведінки і

особливості особистісного розвитку, чи втратить свою актуальність і домінуюче значення психологічні особливості віку, що роблять юнаків підданими маніпуляціям, чи, навпаки, закріпляться маніпуляції, котрі формують об'єкт. Саме тому, *перспективу подальших досліджень* ми вбачаємо в розробці і впровадженні тренінгу для юнаків, які мають схильність до піддавання маніпулятивним міжособистісним стосункам. Планується, що тренінг складатиметься з двох блоків, у першому юнаки працюватимуть над коригуванням вікових психічних особливостей, які сприяють піддаванню маніпулятивним взаєминам, у другому – розвинути навички цивілізованого досягнення своїх цілей.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Духовне прозріння особистості як психолого-педагогічна проблема / І. Бех // Освіта і управління. – 2006. – № 3-4. – Т.9. – С. 79-98.
2. Бехтерев В.М. Внушение и воспитание / В.М. Бехтерев // Объективное изучение личности: Избр. труды по психологии личности: В 2 т. – Т.2. Объективное изучение личности. – СПб.: Алетейя, 1999. – 283 с.
3. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы, защита / Е.Л. Доценко. – СПб.: Речь, 2004. – 304 с.
4. Коваль О.А. Маніпулювання релігійною свідомістю: сутність і засоби: автореф. дисс. ... кандидата психол. наук / О.А. Коваль. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2006. – 18 с.
5. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
6. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
7. Куликов В.Н. Социально-психологический аспект суггестии: автореф. дисс. ... доктора психол. наук. / Ленинградский гос. ун-тет им. А.А. Жданова / В.Н. Куликов. – Ленинград, 1974. – 41 с.
8. Куликов В.Н. Теоретические и прикладные проблемы психологического воздействия / В.Н. Куликов // Проблемы психологического воздействия: Межвузовский сборник научных трудов. – Иваново, 1979. – С. 5-30.
9. Мир детства: Юность. / Под ред. А.Г. Хрипковой. – М.: Педагогика, 1991. – 256 с.
10. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев. – Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. – 356 с.
11. Обозов Н.Н. Возрастная психология: юность и зрелость / Н.Н. Обозов. – СПб.: СаиВеда, 2000. – 136 с.
12. Пашукова Т.И. Манипуляция сознанием и возможности психологической защиты / Т.И. Пашукова // Мат-ли міжнар. наук.-практичн. конференції 27-28 травня 2004 р., м. Київ "Профілактика психологічного насильства і маніпулювання свідомістю та розвиток критичного мислення в молодіжному середовищі. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – С. 91-99.
13. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив / А.В. Петровский. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.
14. Тараненко В. Психоманипуляции вокруг нас / В. Тараненко. – К.: Ника-Центр, М.: Старклайт, 2004. – 152 с.
15. Хартли М. Как превратить стресс из врага в союзника / М. Хартли. – К.: София, 1997. – 144 с.

Подано до редакції 02.09.09

## РЕЗЮМЕ

У статті розглядається структура особистості об'єкта маніпуляції, яка побудована згідно з концепцією персоналізації А.В. Петровського. Визначено вікові особливості юнаків, які є внутрішніми передумовами формування в них поведінки об'єктів маніпулятивних міжособистісних стосунків.

**Ключові слова:** маніпулятивні міжособистісні стосунки, об'єкт маніпуляції, юнацький вік.

**О.О. Прокофьева**

## ЮНОШИ КАК ОБЪЕКТЫ МАНИПУЛЯТИВНЫХ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

### РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается структура личности объекта манипуляции с точки зрения концепции персонализации А.В. Петровского. Определены возрастные особенности юношей, которые являются внутренними предпосылками формирования у них поведения объекта манипулятивных межличностных отношений.

**Ключевые слова:** манипулятивные межличностные отношения, объект манипуляции, юношеский возраст.

**О.О. Prokofyeva**

## ADOLESCENTS AS AN OBJECT OF MANIPULATIVE INTERPERSONAL RELATIONS

### SUMMARY

The article presents the structure of personality as an object of manipulation in the context of conception of personalization by A.V. Petrovskiy. The author determines adolescents' age-related features which are internal prerequisites of formation of behavior typical of an object of manipulative interpersonal relations.

**Keywords:** manipulative interpersonal relations, adolescence, object of manipulation.